

## SPLITSKA UTVRDA KAMEN

Duško Kečkemet

Klisura Kamen<sup>1</sup> nalazi se u istočnome dijelu splitskoga polja, 5 km istočno od središta grada, 2 km sjeverno od Stobreča i 1,5 km zapadno od rječice Žrnovnice. Vrh klisure je na nadmorskoj visini od 94 m. Danas je sjeverno od nje istoimeno naselje.

Taj 15 metara visok greben strši okomito i gotovo nepristupačno u prostranome polju i stoga je oduvijek bio privlačan strateški položaj odakle se moglo nadzirati cijelu ravnicu od brda Mosora do mora i gdje se mogao naći najsigurniji zaklon za okolno stanovništvo od bilo kojeg napadaja, uz minimalnu fortifikacijsku izgradnju. Posebno važnu ulogu odigrala je utvrda Kamen u ratovima protiv Turaka, naročito u XVI i XVII stoljeću.

Prvi put se spominje Kamen u ispravama kao klisura a ne kao utvrđenje 1144. godine u oporuci popa Crnote, kojom on ostavlja samostanu redovnica sv. Benedikta u Splitu neke zemlje »pod Kilom«.<sup>2</sup>

Drugi spomen potječe iz 1227, a nalazimo ga u sporazumu između temelara i patrona crkve Sv. Petra od Bade Formina.<sup>3</sup>

I u kronici arhiđakona Tome ima spomen lokaliteta »kod Kamena« gdje je splitski načelnik Garganus dao 1239. napraviti neko utvrđenje, što bi služilo kao utočište protiv razbojnika koji su se s Mosora običavali spuštati i pljačkati okolicom. Međutim, zauzet mnogim drugim poslovima, nije taj prvi splitski načelnik dospio dovršiti utvrđenje. Sam naziv »kod Kamena« govorio bi o tome da se utvrđenje gradilo u blizini klisure Kamen, ako se taj naziv nije odnosio na predjel što se tako zvao, a utvrđenje bi, što je shvatljivije, bilo na samoj klisuri, kao i ono kasnije.<sup>4</sup>

U reambulaciji dobara splitske nadbiskupije iz 1397. godine, u vrijeme nadbiskupa Andrije Gualda, navodi se jedna zemlja »sub magna petra«, dakle jednako kao i 1227, i javni put s njegove južne strane.<sup>5</sup> I nešto ranije, 1358, tražeći od ugarsko-hrvatskog kralja Ludovika potvrdu granica splitske komune, spominju Splicićani kao istočnu granicu svojega teritorija tok rijeke Žrnovnice (flumen Badi) od Kamena do crkve Sv. Petra Gumajškoga.<sup>6</sup>

Klisura Kamen postaje naročito aktualna u vrijeme turskih provala u okolicu Splita početkom XVI stoljeća. Ako je prije i postojalo na Kamenu

neko utvrđenje, mogla je to biti tek skromna improvizacija jer je sama klišura pružala dovoljno sigurnu zaštitu da bi na njoj trebalo zidati posebna utvrđenja protiv razbojnika i sličnih napadača koji su bili slabo organizirani i naoružani. S neposrednom turskom opasnošću, pak, dobiva Kamen dvostruku važnost: kao mjesto za sklonište i obranu okolnih stanovnika, naročito istoimenoga sela pod njim; zatim kao obrambeni položaj cijele splitske komune, na njezinoj strateški važnoj granici. Turci su mogli nadirati, siste-



G. F. Camozio, Kamen na graviri Splita i okolice (1572. g.)

matski ili zalijećući se u manjim četama, samo iz klanca između Kozjaka i Mosora. Glavno utvrđenje na tom putu bio je čvrsti Klis, ali on nije pripadao splitskoj komuni, čak ni Mletačkoj Republici, nego Ugarskoj. Jedina dva dalja utvrđenja, na sjeverozapadnoj i sjeveroistočnoj splitskoj granici, bila su kula u Solinu i utvrda na Kamenu. Tvrđava Gripe sagrađena je mnogo kasnije, sredinom XVII stoljeća, kao i zidine s bastionima oko Splita. Stoga je uloga Kamena bila presudna u to doba. Njezino je obrambeno značenje postalo još presudnije za Split kada je 1537. i naoko neosvojivi Klis pao u turske ruke. Turci su se otad i s Klisa sve češće zalijetali u splitsko polje, pustošili njime, pljačkali, uništavajući usjeve, odvođeci stoku, pa i ljude.

Kao posljedica tih nesigurnih prilika, a i kuge što je harala Splitom, grad je s predgrađima imao sredinom XVI stoljeća tek 3000 stanovnika, a od toga samo 500 sposobnih za oružje i obranu.<sup>7</sup> Mletačka posada u Splitu pak

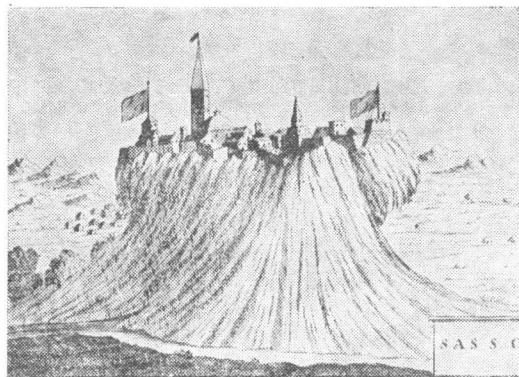
nije tada bila ni brojna ni pouzdana jer nije branila svoje obitelji, svoje posjede i svoju slobodu. U kaštelu u gradu bilo je 10 vojnika, na gradskim vratima drugih 25, od kojih su petorica branila solinsku kulu, trojica Papalićevu kulu na rijeci Žrnovnici i drugu na Kamenu, »jak položaj i od važnosti«,<sup>8</sup> i od 42 konjanika sa po jednim zapovjednikom.<sup>9</sup>

O strateškoj važnosti Kamena govori u svom izvještaju duždu i splitski knez Alojzije Ferro 1557. godine. Da taj inače već smanjeni splitski posjed — veli Ferro — ne brane tvrđave u Solinu, Kamenu i Papalićeva kula, gdje se drže straže i gdje se spašavaju ljudi u prepadima što ih Turci poduzimaju, ne bi se taj teritorij uopće mogao obrađivati.<sup>10</sup>

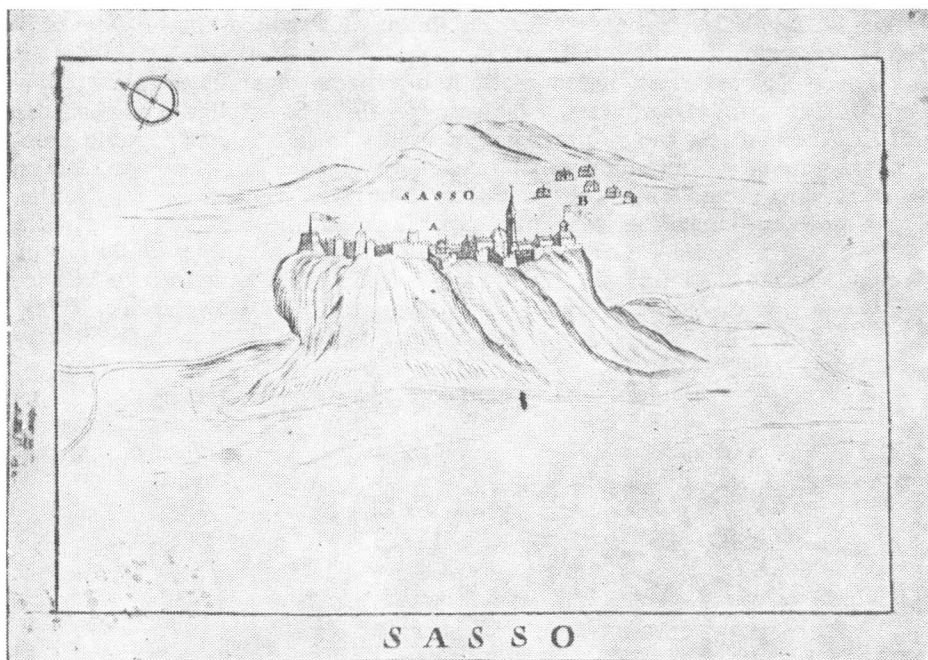
I mletački sindici Mihajlo Bon i Gašpar Erizzo izvještavaju tada, 1559. godine, svoju vladu da Turci stalno nastoje zauzeti dio splitskoga polja zajedno s tvrđavama u Solinu i na Kamenu i doći do mora, zbog čega su straže u tim tvrđavama neprestano budne da mogu dati znak za uzbunu napadnu li ih iznenada Turci. »I zaista — vele mletački sindici — kada ne bi postojale te straže, ne bi se taj predjel, koji daje žita za pet mjeseci u godini i obilato vina, mogao obrađivati.«<sup>11</sup>

Kamen, dakle, tada nije imao stalnu posadu, već samo četiri stražara, kao i solinska kula, koji su pripadali splitskoj posadi i u slučaju opasnosti pozivali ostale u pomoć.<sup>12</sup>

Splitski knez Antun Pasqualigo upozorava u izvještaju što ga je nakon povratka s upravljanja Splitom 1567. godine podnio mletačkome Senatu i



V. Coronelli, Pogled na tvrđavu s juga, oko 1640. g.



V. Coronelli, Pogled na tvrđavu Kamen sa sjevera, oko 1640. g.

duždu, na opasnost da Turci zauzmu tvrđave Solin i Kamen, kao što su već zauzeli Kuk. O Kamenu veli da ga je priroda oblikovala kao utvrdu i da je na njemu vojna straža, a da bi se s malim troškom mogla odlično utvrditi i u svakoj turskoj navali poslužiti kao zaklonište splitskim seljacima okolnih polja. Ona je, veli bivši splitski knez, na prekrasnom i veoma sigurnom položaju.<sup>13</sup>

Postoji i jedan likovni prikaz Kamena prije nego su ga Turci osvojili na Camotijevoj graviri Splita i okolice, objavljenoj 1571. godine. Premda su lokaliteti naselja, utvrda i crkvice oko Splita, uglavnom točni, sam likovni prikaz pojedinih građevina, pa i Splita, šabloniziran je i manje točan. Stoga i prikaz Kamena moramo uzeti s rezervom.<sup>14</sup> Ipak se prikaz zacijelo temelji na nekim podacima, pogotovo zato jer se radi o fortifikaciji koja je tada bila od istaknutog značenja.

Camotio, odnosno njegov graver, prikazuje na klisuri Kamena jednu četvrouglatu kulu s karakterističnim srednjovjekovnim proširenjem i kruništem na vrhu i dvije manje kuće do nje.<sup>15</sup> Znademo li da Kamen nije tada bio namijenjen stalnoj posadi već samo manjoj straži što se izmjenjivala, a morao je poslužiti i kao pribježište okolnoga stanovništva i splitskih seljaka, onda je prikaz kule i dviju manjih kamenih zgrada stvaran, bez obzira na izgled tih građevina u odnosu na njihov prikaz na Camotijevoj grafici. Na tom su planu označene i točno smještene i ostale utvrde oko Splita: tri splitska kaštela, kula do solinskoga mosta, porušeni turski kaštel u Solinu i po-

rušena tvrđava Kuk, sjeveroistočno od Solina, i Papalićeva kula na ušću rječice Žrnovnice.

U najvećoj opasnosti našao se Split u vrijeme ciparskoga rata (1571—1573). Taj kratkotrajni rat, u kojemu je flota Svete lige kod Lepanta uništila tursku flotu, bio je presudan za Split. On je u njemu izgubio polovicu svoje okolice, obradiva polja, maslinike, vinograde i pašnjake, što su ga izdržavali, i usto obje kule, u Solinu i na Kamenu, što su ga branile.

U početku ciparskog rata nisu Turci uspjeli ni s velikom vojskom od 2—3 tisuće pješaka i mnogo konjanika zauzeti utvrde u Solinu i na Kamenu, na koje su jurišali. Ali u vrijeme zapovjednika mletačke konjice u Splitu Fabija da Canala, predale su se 21. srpnja 1571. obje tvrđave Turcima i Turci ih ni nakon dugih pregovaranja po završetku rata 1573. nisu htjeli više vratiti.<sup>16</sup>

Mletački generalni providur Dalmacije u vrijeme ciparskog rata Jakov Foscarini govori u svome izvještaju 1572. i o gubitku Kamena godinu prije (1571), o tom mjestancu usječenome u jedan kamen koji je održavala beznačajna straža iz gradske posade.<sup>17</sup>



*Kamen na graviri s prikazom Foscolova osvajanja Klisa 1648. g.*

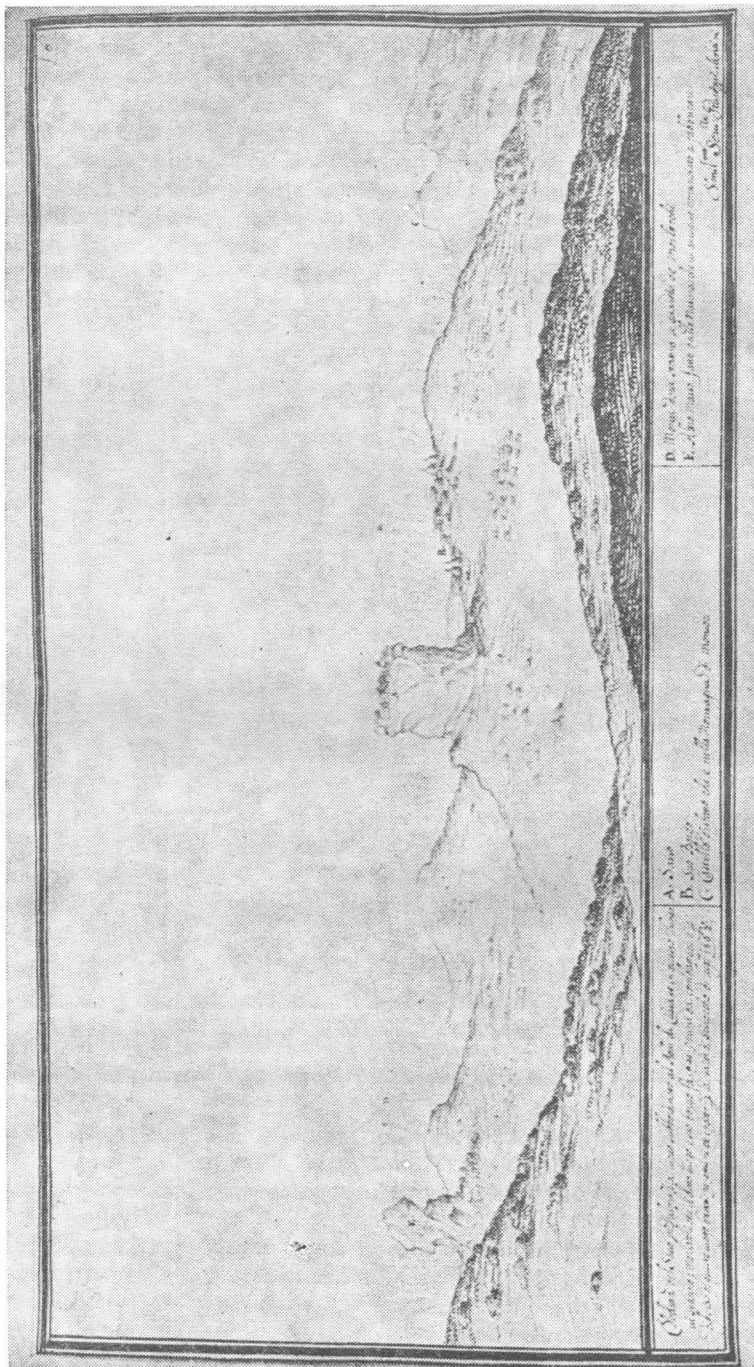
Splitski knez Andrija Michiel opisuje 1573. godine gubitak tvrđava u Solinu i Kamenu. Dana 20. srpnja 1571. predala se posada sastavljena od talijanskih stražara bez razloga turskome sandžaku koji ih je opsjedao čak bez artiljerije.<sup>18</sup>

Kukavičku predaju Kamena još nam bolje objašnjava Mlečanin Andrija Giustiniano u izvještaju svoga puta Dalmacijom 1576. godine.

»Grad Split je — veli on — bio gospodar i neosvojive tvrđave Kamen tri milje udaljene od Splita, a samo dvije od Omiša.<sup>19</sup> Te dvije utvrde (Solin i Kamen), oči toga kraja, bile su kukavički i mučki predane nepri-

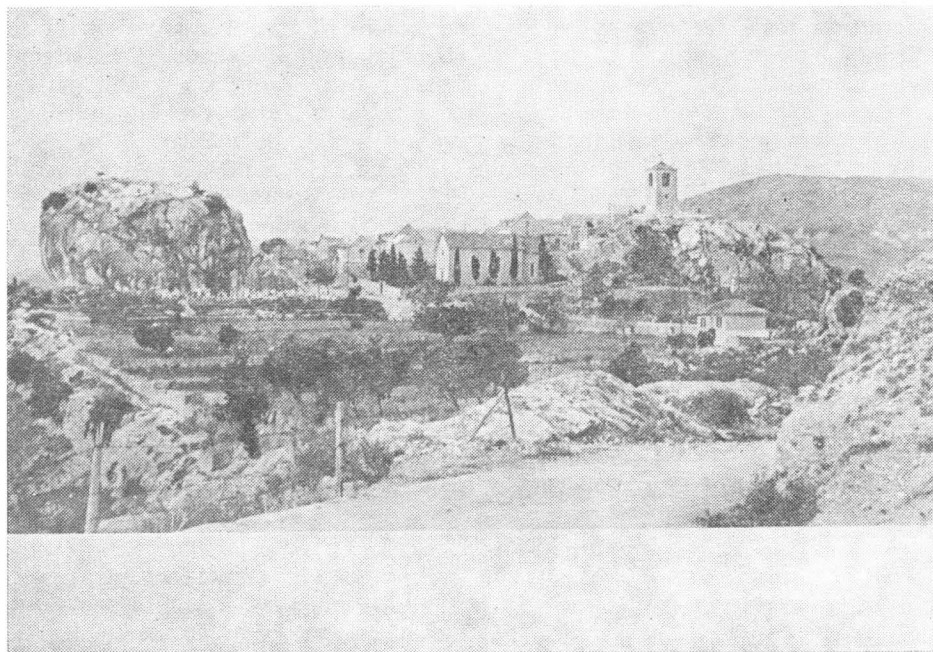


*Spaljena tvrđava Kamen na graviri s prikazima Foscolovih osvajanja u Dalmaciji  
(1651. g.)*



G. Santini, Obnobljeno naselje na Kamenu, 1668. g.

jateljima koji su, nakon što su ih dobili, poslali te prevrtljive vojnike, koji su im ih predali, splitskome knezu, da ih po zasluži kazni, a on ih je dao objesiti. Splićani su se žalili, dok su te tvrđave bile u njihovim rukama, uvijek su bile sačuvane i branjene, kao i nadbiskupski kaštel Sućurac i ostale utvrde splitskoga područja, ali kada su predane na čuvanje talijanskim vojnicima (plaćenicima), bijedno su zauzete, tako da se splitsko područje pruža svega dvije milje izvan grada.«<sup>20</sup>



*Klisura i naselje Kamen 1952. g.*

Vicko Solitro, splitski povjesničar koji je 1844. među ostalim dokumentima o Istri i Dalmaciji objavio i taj Giustinianov izvještaj, nije odolilo a da na tome mjestu ne doda svoju primjedbu: »Ah! ima li boljega i sigurnijega štita jednoj zemlji od prsiju njenih stanovnika?«<sup>21</sup>

Isti Solitro objavljuje jedan drugi mletački izvještaj koji veli: »I mogu reći istinu, iako s teškim žaljenjem, da smo više od jedne važne bitke izgubili kukavičlukom talijanskih vojnika, kao što smo u Splitu izgubili Kamen i solinsku kulu i nadbiskupove kaštele, koje su Splićani tada oplakivali poput djece želeći sasjeći u komade one Talijane, da nije bilo načelnika i velikog poštivanja što ga gaje prema Vašoj Svjetlosti.«<sup>22</sup>

Tako su Splićani bez svoje krivice na inače gotovo neosvojivome Kamenu dobili opasnoga susjeda koji je stalno ugrožavao i njih i njihove tada krajnje smanjene posjede. Iako je od ciparskog rata (1571—1573) do kandijskog rata (1645—1669) Venecija bila u dobrim odnosima s Turskom,



grupe Turaka s Klisa, Kamena i Solina često su pljačkale splitska polja. Unatoč tome, splitski su seljaci, izgubivši svoja polja, bili prisiljeni odlaziti preko granice obrađivati turske posjede, usprkos mletačkoj zabrani.<sup>23</sup>

Posjedujemo neke opise i likovne prikaze Kamena i građevina na njemu dok je bio u turskim rukama 1571—1647. godine.

Tako splitski knez Nikola Correr izvještavajući o stanju Splita i okolice 1583. godine veli: »(Tvrđava) Kamen nazvana je tako prema monolitnom kamenu, koji se nalazi oko dvije milje istočno od Splita, na kojemu je sagrađena mala tvrđava sa tri ili četiri kućice za stanovanje vojnika i za dizdara Kusain-agu, a čuva je 60 vojnika najamnika. Nekada je na njemu bila samo jedna kućica, ali kada su Turci zauzeli Kamen, sagradili su na njemu obrambenu ogradu (revelin) od debelog nevezanog zida i tvrđavu s kruništem na vrhu, u kojemu su revelinu podigli jednu zgradu sa zidovima u malteru, pokrivenu kamenim pločama i još četiri ili šest drvenih kućica, u kojima stanuju Vlasi i Poljičani koji obrađuju okolne posjede. Na Kamenu nalazi se jedan top od 5 palaca. Ni u jednoj spomenutoj utvrdi (Klisu, Solinu i Kamenu) nema zaliha hrane, ali su u Sinju, sjedištu toga sandžakata, dva ili tri skladišta prosa i ostalih žitarica.

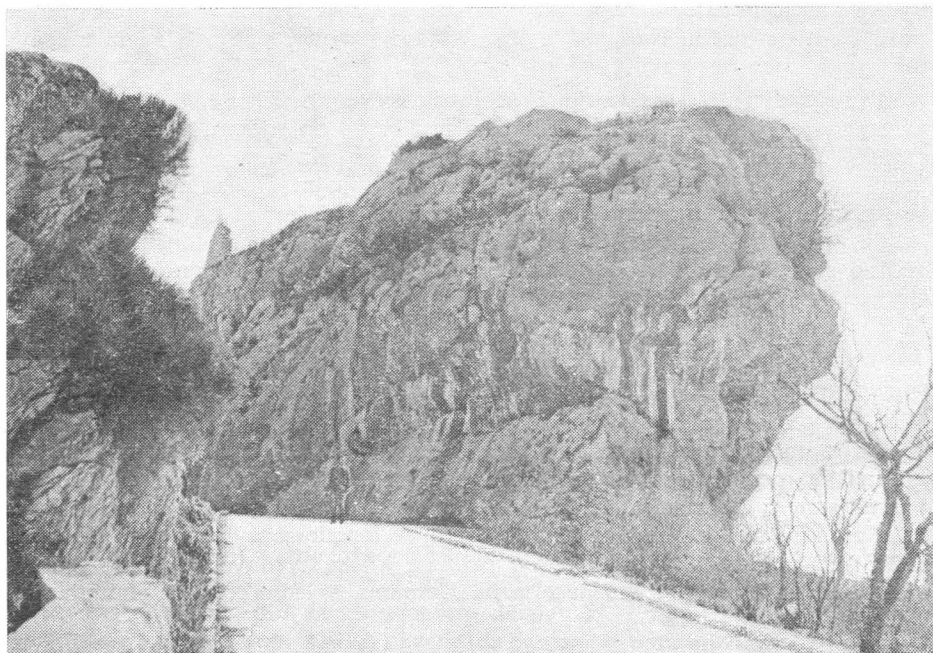
Osim spomenutih 130 pješaka što brane Klis i 60 Solin i Kamen, ima još 40 konjanika koji brane sve tri tvrđave. Svi su ti plaćenici stanovnici tih i okolnih turskih mjesta, ali treba znati, iako su plaćenici, ne nalaze se svi na svome položaju, već se brinu za svoje osobne poslove, zadržavaju se u svojim kućama i odlaze i dolaze, tako da su te tvrđave vrlo loše branjene, pa se katkada u njima nalaze tek četvorica ili petorica ljudi. Uz plaćene konjanike postoje i drugi s konjima, ali neplaćeni, pa se u slučaju potrebe udružuju svi zajedno.«<sup>24</sup>

U jednom drugom popisu kliškoga sandžakata što su ga naručili Mustaj beg i sin mu Mehmet 1600. i 1620. godine nalazimo također opis turske tvrđave Kamena:

»3. Kamen, utvrđeno mjesto, smješteno usred jednoga sela, skoro na kamenu, sa malo stanovnika, ima 20 ljudi sposobnih za oružje, 3 sprave za bacanje kamena. Od tri age, jedan tu stalno stoluje, a dvojica borave na Cetini i u okolici Livna. Taj aga ujedno je i dizdar. Onaj koji boravi u Kamenu ima pod sobom naselje zvano Žrnovnica sa 80 ognjišta i 100 ljudi sposobnih za borbu. Izvan obrambenog zida postoji pet kuća u kojima borave Livanovići iz trogirskih Kaštela, banditi koji su se odmetnuli od Republike. Kamen je udaljen od Splita oko 4 milje.«<sup>25</sup>

Naselje na Kamenu se u prvoj polovini XVII stoljeća još više izgradilo i bolje utvrdilo, kako se vidi na dva vrlo detaljna prikaza te utvrde iz nešto kasnijega vremena, ali zacijelo rađena na temelju ranijih podataka, a možda i postojećih likovnih prikaza. To su dvije gravire Vincenza Coronellija iz njegova albuma dalmatinskih i grčkih luka i utvrđenja, tiskana u Veneciji 1688. godine. S obzirom na različitu tehniku i stil crtanja, odnosno graviranja, postoji vjerojatnost da je jedna bakrena ploča starija, pa ju je Coronelli ponovno upotrijebio (kako je inače bio običaj), a drugu je načinio prema toj prijašnjoj. Na obje je gravire, naime, prikazano utvrđeno tursko naselje na klisuri Kamenu i manje naselje pod njim.

Gravira označena brojem 79 pogled je na Kamen sa sjevera, s brežuljka na kojemu je danas župska crkva. Cijelo je naselje na okomitoj klisuri (koja sa zapadne strane čak i strši izvan okomice) ograđeno nižim obrambenim zidom. Na zapadnome je kraju istaknutija isturena četverostrana kula s kruništem, stražarnicom-osmatračnicom i štandarcom s barjakom na njoj. I na istočnom se kraju vidi istaknutija kula pokrivena krovom. Još jedna druga kula nalazi se na zapadnoj polovini naselja. Više prema istoku bila je povećā džamija s minaretom, ali i jedna crkvića (ako je točno crtano). Razaznaže se desetak kućica za posadu i stanovnike.



*Klisura Kamen 1952. g.*

Druga gravira (br. 80) pruža pogled na Kamen s juga. Obrubne zidine s te su strane pojačane s nekoliko manjih kula. Na vrhu minareta (što više sličī zvoniku) razaznaže se polumjesec.

Obje gravire pružaju dojam nešto većega naselja nego je ono zapravo bilo, ali svi se objekti na obje gravire zrcalno podudaraju.<sup>26</sup>

I kandijski rat između Venecije i Turske (1645—1669) bio je presudan za Kamen. Već u početku toga dugogodišnjeg rata osvojio je mletački general Leonardo Foscolo 1647. godine Solin i Kamen, a slijedeće godine Klis. Na taj su način Splitu ponovno vraćeni ranije oduzeti posjedi, kojima će se moći koristiti u miru tek pošto završi rat.

Da se Turci ne bi ponovno utvrdili u osvojenim tvrđavama, dao je Foscolo minama porušiti tvrđavu u Solinu, a zatim je porušio i spalio i utvrdu na Kamenu i mlinove u Žrnovnici.<sup>27</sup> O osvajanju i rušenju Kamena pišu i kroničari kandijskoga rata Šibenčanin Franjo Difnico-Divnić<sup>28</sup> i Mlečanin Jerolim Brusoni, a ovaj posljednji zbog prirodne nepristupačnosti položaja ne smatra ga strateški manje važnim od Klisa.<sup>29</sup>

Splitski trgovac Marko Kavanjin, otac pjesnika Jerolima Kavanjina, pisao je tih dana prijatelju Bartolu Zanchiju u Veneciju. Tako 6. siječnja 1647: »... kod Klisa, Solina i Kamena puca se jučer i danas i poduzimaju veliki pothvati...«<sup>30</sup> A 21. svibnja iste godine: »U ime božje, krenula je njegova ekscelencija (general Foscolo) u osvajanje Solina... a jučer ujutro pošli su u osvajanje Kamena, a Turci videći vojsku, pobjegli su iz njega, i tako je osvojen bez krvi...«<sup>31</sup>

Na graviri što prikazuje Foscolovo osvajanje Klisa 30. ožujka 1648. nacrtana je i klisura Kamen, ali bez građevina na njemu i bez natpisa te utvrde. Budući da su naselje i utvrđenje na Kamenu bili godinu prije porušeni, on nije u toj operaciji predstavljao vojni objekt značajan da ga se prikaže. Crtač (odnosno graver) nije nacrtao ruševine na klisuri jer je i ostale građevine, a pogotovu Split i Klis, prikazao vrlo šablonski i netočno. Jedino su podno klisure, s južne strane, ucrtane dvije obrambene ograde.<sup>32</sup> Gotovo je identična istovremena gravira Splita i okolice, također bez ičega na Kamenu.<sup>33</sup>

Ni u operacijama najkritičnije turske opsade Splita 1657. godine ne spominje se Kamen, jer tada porušen nije predstavljao strateški objekat.

Da Mlečani nisu do temelja porušili građevine na klisuri Kamena, dokazuje minijturni prikaz Kamena pošto je bio porušen i spaljen, na graviri što prikazuje slavu pobjede generala Foscola s osvojenim mjestima i utvrdama u Dalmaciji. Tu se vide popaljeni ali još postojeći zidovi kuća na Kamenu, bez krovova i utvrđenja, a pod prikazom je natpis: Fortezza del Sasso abruciata. I na drugom prikazu kliške tvrđave, na istoj graviri, vidi se u daljini popaljeno naselje na Kamenu, a jednako i na planu Splita i okolice.<sup>34</sup>

Iako je 1647. godine naselje na Kamenu bilo porušeno i popaljeno, ubrzo se život na njemu obnovio. On je i dalje pružao zaklon stanovnicima toga predjela, premda se više nije izgradio kao utvrđenje.

To možemo zaključiti i iz sačuvane molbe stanovnika obližnjeg naselja Žrnovnice, koji su se 13. X 1661. obratili mletačkome duždu da im potvrdi iste povlastice kakve su uživali i susjedni Poljičani, a koje im je 1649. bio dao general Foscolo za njihove velike zasluge u borbi protiv Turaka.

Žrnovčani su do osvojenja Klisa 1648. bili pod Turcima. Sedam stotina njihovih boraca pridružilo se tada s razvijenim barjaticima Foscolovoj vojsci, sudjelujući u osvajanju Klisa i u obrani splitskoga polja, a naročito Kamena. Kada je 1660. godine bosanski paša krenuo na Kamen i nije ga uspio zauzeti, gorućim je strelicama zapalio cijelo naselje, osim same dvije kuće što su imale krov od kamenih ploča, pa se u njemu tada, 1661. godine, više nije moglo stanovati. Zbog tih zasluga nagradio je general Foscolo Žrnovčane nekim povlasticama na novostečenoj zemlji.<sup>35</sup>



*Ostaci građevine na klisuri Kamen 1978. g.*

Na detaljnom i točnom crtežu Kamena i okolice mletačkoga vojnog inženjera Josipa Santinija iz 1668. godine, koji je još u toku kandijskoga rata bio došao u Split sa zaduženjem da dovrši izgradnju splitskih bastiona i obnovi i osuvremeni kliške utvrde, prikazao je ponovno izgrađeno naselje na klisuri. Vidi se desetak prizemnih kućica i jedna crkvice sa zvonikom na preslicu, ali bez i jedne kule, utvrde ili obrambenog zida. Jedino se pod klisurom vidi prije spomenuti obrambeni zid. Okolni seljaci su dakle još jednom obnovili kuće na Kamenu, gdje su u tim ratnim godinama bili sigurniji od turskih najezda nego na otvorenoj ravnici, ali Mlečani nisu više dopustili gradnju utvrđenja na njemu.

U legendi veli inženjer Santini da je Kamen podređen mletačkome providuru u Klisu i da na njemu i u naselju pod njim stanuju Vlasi kojih ima 200 sposobnih za oružje, a da je za obranu toga položaja dosta 30 ljudi.<sup>36</sup>

Nakon završetka kandijskoga rata 1669. godine pregovorima između Mlečana i Turaka morali su se Turci odreći Klisa, Solina i Kamena, u kojima je već dugo bila mletačka posada.<sup>37</sup> I na karti okolice Splita što ju je tom prigodom, zbog pomaknute turske granice prema sjeveru, 1675.

izradio Juraj Calergi označeni su utvrda Kamen i pod njim istoimeno selo. Na klisuri je zabilježena i crkvice »Sv. Antuna na tvrđavi Kamen«.<sup>38</sup>

Osim te crkvice Sv. Antuna, kojoj danas na Kamenu nema ni traga, bilježi Calergi u blizini, jugoistočno od Kamena, i crkvicu Sv. Petra. Ona je bila popravljena 1645. godine, a oko nje se nalazilo staro groblje, vjerojatno stanovnika Kamena koji se oko crkve Sv. Antuna, na samoj klisuri, nisu mogli pokapati.<sup>39</sup> Crkvice Sv. Petra je i danas sačuvana, ali se tragovi groblja više ne vide na površini.

Stanovnici Kamena nakon kandijskog rata bili su »mnogobrojni« veli se u jednome dopisu mletačkoga sindika i inkvizitora Sebastiana Molina kapetanu splitskoga okruga 21. kolovoza 1750. godine, pa im je generalni providur Morosini 1672. godine bio dao prostranu zemlju za zajednički gaj i pašnjak. Ali u to vrijeme odselila je većina obitelji iz Kamena na područje Poljica i u obližnja Kaštela. Preostalima je sva ta zemlja bila suvišna, pa je ostajala neobrađena. Stoga je providur naredio da se neopazice izmjere posjedi stanovnika Kamena i da se navede koliko preostalima stvarno zemlje treba.<sup>40</sup>

Taj nam podatak objašnjava činjenicu da danas na klisuri Kamena ne nalazimo zidanih ostataka osim ostatke jedne jedine kuće jer je već dugo, više od dvije stotine godina, nenastanjen, dok se, nakon prestanka izravne turske opasnosti, novo naselje razvijalo pod klisurom gdje i danas postoji.

Kada je Alberto Fortis sedamdesetih godina osamnaestoga stoljeća obilazio ove krajeve, zabilježio je da je prolazio pod jednim izoliranim masivom u pravom smislu riječi nazvanim Kamen na kojemu se nekada nalazilo nekakvo utvrđenje, kako se može zaključiti iz ruševnih zidina što su ostale.<sup>41</sup>

Još 1896. godine bilježi S. Zlatović da se na Kamenu vidi »turska kula i oграда danas raskopana«.<sup>42</sup>

Spomenimo da je Kamen još jednom u povijesti odigrao neku ulogu. U vrijeme ustanka Poljičana i Primoraca protiv Francuza 1807. sukobili su se ustanici s francuskim vojnicima kraj Stobreča i prisilili ih da se povuku na Kamen. Dobivši pojačanje iz Splita, Francuzi su potisli ustanike koji su se sklonili na ruske brodove.<sup>43</sup>

I konačno, u vrijeme narodnog preporoda u Dalmaciji pobjeda hrvatske splitske općine dobivena je 17. srpnja 1882. godine na izborima najprije u Kamenu i ostalim naseljima istočno od grada.<sup>44</sup>

Novo naselje Kamen razvilo se pod klisurom, s njezine sjeverne strane, gdje je sagrađena i župska crkva. U prošleme stoljeću stagnirao je broj stanovnika na oko 100, do drugoga se rata udvostručio, a u popisu 1961. iznosio je 285 stanovnika.<sup>45</sup> Posljednjih godina pojačana je raspršena individualna stambena izgradnja, naročito istočno od starijega naselja, pa je selo izgubilo rustičnu slikovitu karakteristiku.

Danas je klisura Kamen potpuno napuštena. Zbog teškoga pristupa nema na njoj nikakve građevine, niti se za bilo što koristi. Na njezinu oko 60 metara dugom i oko 20 metara širokom platou prevladava kamen s nešto grmlja, drača i trave i nekoliko malenih stabala.

Od nekadašnjih građevina ostao je ugao jedne kućice na sredini sjevernoga ruba platoa u visini od oko 2 metra. Na istočnome kraju vidljivi



su podzidani temelji nekadašnje okrugle kule, a dva niska zidića, temelji nekadašnjih građevina, vide se i na zapadnom kraju. Prema jugu i prema sjeveru podzidani su rubovi žive stijene kao temelji nekadašnjih zidina ili zgrada.

Na klisuru se uspinje plitkim u vrlo strmu stijenu uklesanim stepenicama ili točnije rečeno nogostupima, sa sjeverne strane. Uspon je vrlo težak, pa je samo nekoliko ljudi na klisuri moglo lako spriječiti pristup brojnoga neprijatelja. Na rubu samoga platoa sazidano je nekoliko posljednjih stepenica, kao i zid s obje njihove strane.

Istočni dio platoa je oko 5 m niži od zapadnoga, što se na tome prostoru jedva opaža, pa je plato pružao odlične uvjete za izgradnju utvrđenja i manjeg naselja.

Iako nisu sačuvani ostaci obrambenih zidina i zgrada, nekoliko navedenih, njihov se smještaj, veličina i množina dade barem donekle pretpostaviti različitim usjecima u živu stijenu. Da bi se temelji kuća mogli sazidati, bilo je potrebno na nekim oblim ili koso položenim klisurama usjeći vodoravne ležaje tih zidova. Na više su mjesta uklesani pragovi kućnih vrata, s izdubenim rupama za osovine vratnica. Drugdje su u živu stijenu klesane primitivne stepenice gdje su bili prolazi, odnosno uličice naselja. Neke rupe u kamenu služile su za učvršćivanje gređa drvenih kućica. Jedna veća rupa na uzvisini služila je zacijelo za postavljanje šandarca za zastavu. Neki uklesani žlijebovi bili su namijenjeni za otjecanje vode, dok je neke druge priproste zasjeke u živom stijenju teško razjasniti.

Površina Kamena, nekadašnjeg vrlo značajnog utvrđenja i osebujnoga naselja, danas gole klisure, pruža nam, za razliku od ostalih uobičajenih ostataka naselja u zemljanome tlu, s temeljima, pločnicima i sl., osebujne i zanimljive tragove tog utvrđenja i naselja što je u prošlosti odigralo vrlo značajnu ulogu. Stoga klisuru Kamena treba tretirati kao povijesni i kulturni spomenik i u cjelini je zaštititi.

## BILJEŠKE

<sup>1</sup> U mletačkim ispravama pod nazivom Sasso.

<sup>2</sup> »... Et ibidem ex alia parte Claudiue, ex parte pelagi una magnavalle, et continet usque ad exelsum saxum.«

Codex diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae, Vol. II (T. Smičičlas), Zagreb 1904, dok. br. 54, str. 56; L. Katić, Reambulacija dobara splitskoga nadbiskupa 1397. godine, Starohrvatska prosvjeta, Zagreb 1956, str. 142.

<sup>3</sup> »... a terra sancti Laurentii de Bade (od Žrnovnice) usque ad terram Zimene, ita via que vadit ad Vade usque ad viam qua stur ad petram.«

Codex diplomaticus..., Vol. III, Zagreb 1905, br. 240, str. 268; L. Katić, nav. dj., str.

<sup>4</sup> »...Fecit autem fieri quoddam munimentum, ubi dicitur ad petram, ut esset tutelle refugium contra predones, qui consuerant maxime de Massari monti descendere, predasque abducere ad montana. Sed multis aliis negotiorum incur-sibus prepeditus, inceptum edificii opus intermittere coactus est.

Thomas Archidiaconus, Historia Salonitana (F. Rački), Zagreb 1894, str. 124—125.

<sup>5</sup> L. Katić, nav. dj. str. 142.

<sup>6</sup> G. Novak, Povijest Splita, I knj., Split 1957, str. 173—174.

<sup>7</sup> G. Novak, Povijest Splita, II knj., Split 1961, str. 65.

<sup>8</sup> »...ad un altro (castello) detto il Sasso luogo forte et di qualche importanza...«

Itinerario di Giovanni Battista Giustiniano. Commissiones et relationes venetae (S. Ljubić), tom II, Zagreb 1877, str. 214.

<sup>9</sup> Nav. dj., str. 292.

<sup>10</sup> Relatio viri nobilis domini Aloysii Ferro... 1577. Com. et rel., tom III, Zagreb 1880, str. 79.

<sup>11</sup> Relatione de noi Michiel Bon et Gasparo Erizzo già sindici in Dalmazia. MDLIX. Commissiones et relationes, nav. tom III, str. 123.

<sup>12</sup> Isto.

<sup>13</sup> »...in un bellissimo e fortissimo sito«.

Relation di me Antonio Pasqualigo del regimento di Spalato 1567. Commissiones et relationes, nav. tom III, str. 185.

<sup>14</sup> Tako je npr. mnogo niži brežuljak istočno od grebena Kamena, Sasso bianco, prikazan većim od Kamena.

<sup>15</sup> G. F. Camozio, Isole famose, porti, fortezze e terre maritime sottoposte alla serenissima signoria di Venetia... Venezia 1571—1572. (Arheološki muzej, Split).

<sup>16</sup> G. Novak, nav. dj., str. 72; L. de Voinovitch, Histoire de Dalmatie, II, Paris 1934, str. 592—595; G. Novak, Prošlost Dalmacije, I, Zagreb 1944, str. 195.

<sup>17</sup> »...il Sasso che è un luoghetto incauato in un sasso...«

Relatione di me Giacomo Foscari in nell'eccmo Senato delle cose da me operate et osservate nel gouerno di proueditore generale in Dalmatia 1572. Commissiones et relationes, nav. tom IV, str. 18.

<sup>18</sup> Relatione del N. H. Andrea Michiel ritornato conte di Spalato presentata nell'eccuo Collegio 28. Maggio 1573. Commissiones et relationes, nav. tom IV, str. 130.

<sup>19</sup> Vjerojatno Klisa.

<sup>20</sup> Relatione di Dalmatia, e Leuante fatta del clarissimo signor Andrea Giustiniano l'anno 1576. Commissiones... nav. tom IV, str. 176.

<sup>21</sup> Documenti storici sull'Istria e la Dalmazia raccolti e annotati da V. Solitro. Vol. I. Venezia 1844, str. 97.

<sup>22</sup> Lettere dei rettori. V. Solitro, Documenti... str. 223.

<sup>23</sup> Relatione del nobil homo signor Marino Mudazzo... 1614. Commissiones... tom IV, str. 202.

<sup>24</sup> Relatione del nobil homo signor Nicolò Correr ritornato di conte et capitano di Spalato, presentata e letta nell'eccellentissimo collegio à 13. di giugno 1583. Commissiones... tom IV, str. 338—339.

<sup>25</sup> Rukopis na talijanskom jeziku nalazi se u Jugoslavenskoj akademiji F. Rački, Prilozi za geografsko-statistički opis bosanskoga pašaluka. Starine, knj. XIV, Zagreb 1882, str. 179—180.

<sup>26</sup> V. Coronelli, Mari, golfi, isole, spiagge, porti, città, fortezze, ed altri luoghi dell'Istria, Quarner, Dalmazia, Albania, Epiro e Livadia (Venezia 1688) (Arheološki muzej, Split).

<sup>27</sup> L. Voinovitch, nav. dj., str. 604; G. Novak, Prošlost Dalmacije, II, str. 222.

<sup>28</sup> »...Suseguentemente l'acquistò (Foscolo) anco il Castello, ò uero forte chiamato dal Sasso, e distrutti etiandio li Molini di Xarnouizza...«

Historia della Guerra di Dalmatia tra Venetiani e Turchi del dottor Francesco Difnico dall'anno 1645 sino alla pace e separatione de confini. Rukopis u Muzeju grada Splita, str. 58 ro, 59.

<sup>29</sup> »...Raccolto adunque come frutto di questa Vittoria il picciolo Forte del Sasso (luogo poco distante da Salona, e per l'asprezza del sito niente inferiore a Clissa) e fattolo demolire, tornossene dopo di auer visitato tutte quelle riuere a Zara...«

Historia dell'Ultima Guerra tra Veneziani e Turchi di Girolamo Brvsoni... In Venezia MDCLXXIII, P. I, Lib. VI, Pag. 133.



<sup>30</sup> Arhiv obitelji Kavanjin-Kapogrosso. Pisma Marka Kavanjina, br. 835, Muzej grada Splita.

<sup>31</sup> Isto, br. 851.

<sup>32</sup> Wahre abbildung der Türkischen Vertung Clissa... Vero disegno della presa d'Clissa fatta dall'Ecc.<sup>mo</sup> Gen.<sup>al</sup> Leonardo Foscolo. Arheološki muzej, Split.

<sup>33</sup> Delineatio situsque Provinciae circa Clissam & Spalatum. Abbildung oder Situation der Landschaft Clissa und Spalato. Muzej grada Splita.

<sup>34</sup> Il uero disegno della maggior parte delle Citta e fortezze prese in Dalmatia et Albania dalle uictoriose armi della S. Serma Rep.<sup>ca</sup> Sotto il vtorioso comando del Ecc.<sup>mo</sup> Sig.<sup>n</sup> Leonardo Foscolo... (1651). Arheološki muzej, Split.

<sup>35</sup> Arhiv Capogrosso-Cavagnin. Muzej grada Splita, st. br. 121.

<sup>36</sup> Veduta del Sasso in Dalmazia luogo subordinato al Prou.<sup>re</sup> di Clissa et in questo Luogo ui stanno i Morlacchi che il detto Luogo e suo borgo fa 200 Omini da combattere e per difesa di questo luogo basta 30 omini et e fatto p(er) la parte di Scirocco di Lug(l)io 1668. Mapa inž. G. Santinija, II sv., 6. Muzej grada Splita. D. Kečkemet: Mapa crteža dalmatinskih gradova inž. Josipa Santinija. Četiri priloga historiji grada Splita XVII i XVIII stoljeća, Split 1953, str. 79—80.

<sup>37</sup> G. Brusoni, nav. dj. p. II, lib. XXVIII, str. 343.

<sup>38</sup> Dissegno del territorio di Clissa...; L. Katić, Topografske bilješke solinskoga polja. Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku, LII/950, str. 86, 95.

<sup>39</sup> L. Katić, nav. dj., str. 86.

<sup>40</sup> Arhiv Kavanjin-Kapogrosso, Muzej grada Splita, st. br. 10.

<sup>41</sup> A. Fortis, Viaggio in Dalmazia, II, Venezia 1774, str. 56.

<sup>42</sup> S. Zlatović, Topografičke crtece o starohrvatskim županijama i starim gradovima na kopnu od Velebita do Neretve. Starohrvatska prosvjeta, Knin, II/1896, br. 4, str. 223.

<sup>43</sup> G. Novak, Povijest Splita, III, str. 49.

<sup>44</sup> Isto.

<sup>45</sup> Generalni urbanistički plan Splita. I. Dokumentacija, Split 1971, str. 97.

## THE FORT KAMEN NEAR SPLIT

by Duško Kečkemet

The high and almost inaccessible rocky mass KAMEN, lying to the east of the city of Split, offered refuge and shelter from looters to villagers living in its vicinity during the Middle Ages.

That outstanding strategical position played an important part in the course of wars being carried on between Venice and Turkey in the 16th and 17th centuries. The inhabitants from the vicinity had kept watch in the fort in the beginning, while later on its defence was entrusted to mercenaries from Italy, who surrendered to the Turkish forces during a Turkish siege in 1571. The Turks founded a settlement with a mosque, erecting new forts, on the rock. The Venetian general Leonardo Foscolo recaptured the fort during the Candian war in 1647, causing the settlement and the fort to be levelled. A smaller unfortified settlement, built on the rock at a later date, was eventually abandoned.

There are a number of drawings and engravings showing the appearance of the settlement and forts on the rock of KAMEN, e. g. the 1571 engraving by Camoti, the 1688 ones by Coronelli, the 1651 one showing the Foscolo conquest, and the 1668 drawing by Santini.

The rock is now deserted and nothing has remained on it but the last traces of dwelling houses and fortifications, as well as numerous cuttings in the live rock, in places where buildings, walls, door sills, stairs, narrow streets, etc., once stood.